

OSMANLI DEVLETİ'NDE YÖNETİCİ SINIFIN HAYIRSEVERLİĞİ: ÜMERA VE ULEMA VAKIFLARI ÜZERİNE BAZI DÜŞÜNCELER

Charity of the Ottoman Ruling Class: Some Thoughts on the Ümera and Ulema's Pious Foundation

Gönderim Tarihi: 22.01.2016

Kabul Tarihi: 31.05.2016

Ahmet KÖÇ*

Öz: Osmanlı Devleti'nde yönetici/askeri sınıfı oluşturan ümera ve ulema, sahip oldukları idari ve mali imkanlar bakımından reaya sınıfından ayrılmıştır. Yönetici sınıfı oluşturan bu iki grubun, kontrolleri altında bulunan mali imkanları nasıl kullandıkları sorusu, Osmanlı hayırseverliğinin kökenleri hakkında bilgi vermektedir. Vakıf kurucuları olarak bu iki sınıf mensuplarının potansiyelleri değerlendirildiğinde, önemli sonuçlar ortaya çıkmaktadır. Zira Osmanlı Devleti, Yakındoğu-İslam geleneklerine göre şekillendiği için toplum yararına çalışan vakıfları da çoğunlukla bu grup mensupları tesis etmişlerdir. Yönetim kademesinde bulunan Osmanlı ümera ve uleması, padişahlar tarafından çeşitli ayrıcalıklarla ödüllendirilmişler ve elde ettikleri ayrıcalıkları vakıflar kurarak toplum yararı için kullanmışlardır. Osmanlı yönetici sınıfı mensuplarının sahip oldukları menkul ve gayrimenkulleri oluşturdukları vakıflara yönlendirmeleri, yönetici sınıfı ile yönetilenler arasındaki bağı kuvvetlendirmiştir. Çalışmada askeri sınıfı oluşturan ümera ve ulemanın statülerinin farklılığına rağmen vakıf kurma konusunda ortaya koydukları benzerlikler ve farklılıklardan bahsedilecektir. Bu çalışmada Osmanlı hayırseverliğine yönetici sınıfın yaptığı katkı, kronolojik yatay yaklaşım tarzıyla ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Yönetici Sınıf, Vakıf, Hayırseverlik.

Abstract: Ümera and ulema which composed the ruling class in the Ottoman community formed a total distant unit from subjects (*reaya*) with regard to administrative and financial facilities they had. The question how those two groups composing the ruling class used financial facilities under their control leads us to the roots of Ottoman charity. Members of those two groups had an enormous impact as *waqf* founders. Because *waqfs* were instituted by those groups members mostly in the Ottoman community following up the Near East/ Islamic tradition. The Ottoman *ümera* and *ulema* was rewarded with various privileges by sultans and those people used the privileges instituting *waqfs* for public good. Ottoman ruling class members canalized movables and immovables they had into their *waqfs* so the relationship between ruling and ruled consolidated. In this work, it has been mentioned

* Doç. Dr. Balıkesir Üniversitesi/Fen-Edebiyat Fakültesi/Tarih Bölümü, e-posta: akoc@balikesir.edu.tr

similarities and differences of *ümera* and *ulema* about instituting waqfs and contribution of the ruling class to Ottoman charity using with the horizontal chronological approach.

Keywords: Ottoman, Ruling Class, Pious Foundation(*Waqf*), Charity.

GİRİŞ: OSMANLI TOPLUMUNDA YÖNETİCİ SINIFIN ÇERÇEVESİ

Yakındoğu İslam geleneğinin hâkim anlayışına göre şekillenmiş olan Osmanlı Devleti'nde askeri (yönetici) sınıf ile reaya (yönetilen) sınıfı arasında kaynaklarda kesin bir ayırım söz konusudur. Tarihi olarak bu tasnifin geçmişi çok eskilere dayanmakta olup eski kaynaklar yönetici sınıfını tasnif ederek detaylı bir şekilde ele almışlardır (Yusuf Has Hacib, 2015). Osmanlı Devleti de eskiden beri bilinen bu askeri ve reaya sınıfı tasniflerini kabul etmiştir. Bu yüzden biyografi türü çalışmalarda askeri sınıf vurgulanırken; onların göreve getiriliş biçimleri, getirildikleri idari görevler ve sahip oldukları siyasi ve iktisadi imkanlardan sık sık bahsedilmektedir.

Bu çalışmalarda askeri sınıf mensuplarının özelliklerinden bahsedilmesine rağmen, Osmanlı askeri sınıfının neden reaya sınıfına göre daha fazla vakıf kurduğu konusuna yeterince değinilmemiştir. Aynı şekilde askeri sınıfı teşkil eden ümera ve ulema mensuplarının sosyal açıdan neden vakıf kurma konusunda farklı uygulamalar ortaya koydukları sorusu da tam olarak cevaplanmış değildir. Bu anlamda Bahaeddin Yediyıldız'ın *Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri* ve yine aynı yazarın *XVIII. yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi* isimli çalışması büyük önem arz etmektedir. Yediyıldız'ın çalışmalarında XVIII. yüzyıl vakıf kurucularının unvanları verilirken onların buldukları makamlardan güç alarak vakıflar kurdukları özellikle vurgulanmaktadır. Aynı şekilde Hasan Yüksel'in *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü Üzerinde Bir Araştırma* isimli eseri, vakıf kuran kişilerin toplumdaki konumları hakkında bilgiler vermektedir. Bu çalışmada, Osmanlı yönetici sınıfını oluşturan ümera ve ulemanın oluşum şekli, eğitim biçimleri, görevde bulunma şekilleri ve azilleri hakkında karşılaştırmalar yapılarak, elde edilen bilgiler Osmanlı ümera ve ulemasının vakıf kurma potansiyelleri çerçevesinde değerlendirilecektir.

Yakındoğu İslam geleneklerine göre toplum, genellikle yönetici sınıfı (*askeri*) ve yönetilen sınıfı (*reaya*) olmak üzere tasnif edilmiştir. Zaman içerisinde büyüyerek gelişen bu iki sınıf, Osmanlı Devleti'ni ayakta tutan iki direk olarak algılanmıştır. Reaya sınıfı ile yönetici sınıf arasındaki ayırımın aslında vergi veren veya vergi vermeyen tasnifi üzerinden yapıldığı görülmektedir. Diğer bir ifade ile yönetici terimi; doğrudan doğruya sultanın hizmetinde olan kişi-

leri, üretimle uğraşmayan din adamlarını, bürokratları, savaşan askerleri, onların ailelerini ve kölelerini ifade etmektedir (İnalçık, 2003; Deguilhem, 2002). Nitekim Osmanlı toplumunda reayadan ayrı bir sınıf oluşturan yönetici sınıfı mensuplarının atamalarında padişahlar daima beratlar vermişlerdir. Böylece yönetici sınıfı oluşturan *ehl-i örf/ümera* (emirler, beyler) ve *ehl-i şer'*/ulema (alimler) grupları hukuki, mali ve adli konularda reayadan farklı olarak özel bir statüye sahip olmuşlardır.

Osmanlı padişahlarının yazdığı fermanlardan, yönetici sınıfının kimleri kapsadığını çıkarmak mümkün olabilmektedir. Belgelere göre ümera denilince: sadrazamlar, vezirler, beylerbeyleri, sancakbeyleri, subaşılardan gelen kişilerdir (AŞS. 68/754: 504; AŞS.102/788:707). Bunlar dışında; fiilen cephede savaş hizmetini gören yeniçeri askerleri, sipahiler ve bunların kollarını teşkil eden topçular, tüfenkçiler, garibler, azaplar, onların çocukları, eşleri, cariyele-ri; yine geri ve yardımcı hizmete alınan yaya ve müsellemler, yörükler ve tatarlar da askeri sınıfı mensubu sayılmışlardır (Barkan, 1954; Oğuzoğlu, 1983).

Osmanlı Devleti'nde yönetici sınıfın -ümera dışındaki- diğer mensupları ise ulemadır. Alimler grubu olarak ifade edilen bu kişiler; cephede savaşmayan ancak kamu hizmeti gören memurlardan (katipler, mültezimler, eminler, muhassıllar ve yargı organları mensupları), müderrislerden ve mülazımlardan oluşmaktadır. Bu grup içerisinde vakıf mütevellileri, nazırlar, cüz okuyucular, imam ve hatipler, müezzinler, vaizler, seyyid ve şerifler, şeyh ve dervişler; köprücü, derbentçi, madenci, tuzcu, atmacacı, doğancı ve sarraflar gibi hanedan üyeleri için çalışan kişileri de koymak gerekmektedir (İpşirli, 1999).

Yakındoğu İslam devlet geleneklerine göre oluşan bu sınıf tasnifi neticesinde, devletin bekası için çok önemli olan gaza ve cihat faaliyetlerini padişahlar organize etmişler, ümera olarak nitelendirilen (kılıç ehli) askerler savaşarak katkıda bulunmuşlardır. Hatta devletin varlığını sürdürmesinde önemli görevler üstlenen ümera mensupları, padişah ile halk arasında kaynaştırıcı rol oynamışlardır. Nitekim Osmanlı Devleti, modern döneme kadar bahsedilen bu devlet geleneğini sürdürmüştür. Yakındoğu İslam devlet geleneğindeki hakim anlayışa göre devlet; ordunun beslenmesi, maaşlarının ödenmesi, savaş masraflarının karşılanması, kalelerin inşa edilmesi için hazinenin nakit paralarını kullanmıştır. Oysa aynı devlet anlayışı, yukarıda belirtilen sektörlerin dışındaki sosyal alanlarda doğrudan yatırımcı olmayı tercih etmemiştir.

Osmanlı padişahları doğrudan hazine paralarından desteklenmeyen sektörlerde ise toplumu kaynaştırmak ve bir arada tutabilmek için en çok, vakıf müesseselerinden faydalanmışlardır. Padişahlar ve yönetici sınıf mensupları yeni mahallelerin kurulmasında ve geliştirilmesinde, şehirlerin sağlık ve eğitim

gibi birçok sektöründe vakıf kurumlarını yetkilendirerek onların, bu hizmetleri yerine getirmelerini beklemişlerdir. Osmanlı devlet adamları bir taraftan vakıflara eğitim, din, sağlık, beslenme ve şehircilik konularında faaliyet göstermeleri hususunda önemli görevler yüklerken, diğer taraftan bu görevleri yüklediği vakıfları kontrol etme konusunda sıkı merkezîyetçi politikalar belirlemişlerdir. Bu nedenle vakıf müesseselerinin denetim mekanizmasına bakıldığında, yine Yakındoğu İslam geleneğinin izleri görülür. Hakim olan bu geleneksel anlayışa göre devlet; reaya vakıfları dışındaki vakıfları nazırlar vasıtasıyla kontrol ettirmiştir. Böylece devlet, mali yapıları ile büyük gelirlere sahip olan vakıfların, kontrol ve denetiminde Şeyhülislamdan Dârüssaâde ağalarına, Kazaskerlerden Şehir eminlerine ve kadırlara kadar çeşitli makam sahiplerinden istifade etmiştir (Yediyıldız, 2003).

Osmanlı devrinde ümera ve ulema gruplarına ait kişileri, reaya sınıfı mensuplarına göre daha fazla vakıf kurmaya iten sebepler üzerinde düşünmek gerekmektedir. Hangi unsurlar vakıf kurmada yönetici sınıf mensuplarını daha fazla öne çıkarmıştır? Kurulan vakıfların mali yapıları, hizmet biçimleri ve ekonomik sistem üzerindeki etkileri de burada vurgulanmalıdır. Esasında askeri sınıfı oluşturan ümera ve ulema sınıfı mensuplarının daha fazla vakıf kurmalarının sebeplerini yine aynı sistem içinde aramak gerekmektedir. Nitekim Yakındoğu İslam geleneğinde yönetici sınıf mensuplarının reaya sınıfına göre daha fazla kazanca sahip olması onların vakıf kurmasında önemli bir etken olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira askeri ve bürokratik kadrolarda istihdam edilen ümera sınıfı mensupları, hem savaşlarda elde ettikleri ganimet hisseleri ve maaşları ile hem de padişahların kendilerine yaptığı arazi tahsisleri ile her zaman toplumda ayrıcalıklı konuma da gelmişlerdir. Sonuç olarak ümera ve ulema sınıfı mensuplarına padişahların sağladığı arazi tahsisleri bu kişileri, reaya sınıfından farklılaştırmış ve imtiyazlı duruma getirmiştir. Bu durum onları, vakıf kurma konusunda toplum içerisinde bir adım öne çıkarmıştır.

a- Osmanlı Yöneticileri ve Kurdukları Vakıflar

Osmanlı sosyal devlet anlayışında yeni şehir yerleşmelerinin veya mevcut şehirlerde teşekkül edecek yeni semtlerin çekirdeğinin oluşturulmasında, padişahların verdikleri destek çok önemlidir. Örneğin Balkanlara yerleşimde Evranosoğulları ve Mihaloğullarına temlik edilen topraklar, Osmanlı Devleti'nin amacının sadece fetih yapmak olmadığını, aynı zamanda medeniyet yapılarını oluşturarak kendi kültürünü yaymak olduğunu ortaya koymuştur. Devletin erken dönemden itibaren balkanlarda fethedilen yerleri Türk-İslam bölgesi yapma çabaları; cami, mescit, zaviye, türbe ve hamam gibi yapılarla ortaya konmuştur (Kılıç, 2014). Rumeli'de akıncı beyleri tarafından oluşturulan va-

kıfların gelirleri, kimi zaman imparatorluğun zengin kaynaklarından, kimi zaman da devlete ait arazi gelirlerinden temin edilmiştir. Ümera tarafından kurulan vakıflar sayesinde; bugün modern devlet anlayışı gereği devletin yapması gereken din, eğitim, alt yapı, beslenme gibi sosyal işler görülmüştür. Bu anlayış çerçevesinde Osmanlı padişahları, Rumeli'de sürdürdükleri başarılı askeri seferler sonrasında devlet adamlarına arazi tahsisleri yaparak, ganimetler dağıtarak, ümera mensuplarının gelirlerini arttırmışlardır. Bu durumda devletin yaptığı seferler sonucunda elde edilen topraklar, ülke içerisindeki refahı vakıflar yoluyla arttırmış olmaktadır. Barkan'ın ifadesiyle fetih hakkı olarak ancak sultana veya devlete ait olması gereken topraklarda, devlet adamları tarafından büyük bir kısmı fakirlere ve yolculara hizmet eden vakıflar tesis edilmesi, *ganimet hisselerinin* halk yararına kullanıldığını göstermektedir (Barkan, 1942a; Barkan, 1942b). Ortaçağda görülen bu tür uygulamalar, İbn-i Haldun'a göre servetin büyük oranda belirli ellerde toplandığının bir göstergesidir (Kozak, 1984).

Ümera mensuplarının padişahın onayı ile ganimet hisselerinden pay almaları, tahsisatlara yönlendirilmeleri, maddi anlamda devletin imkanlarıyla hareket ettiklerini ortaya koymaktadır. Ümeranın bu imkanlara kavuşmasında savaş ve barış zamanlarında padişahın yakınında olmalarının da etkisi vardır. Devlet adamlarının gerek resmi ve gerekse özel işlerinde padişahların kendilerini yakından takip ettiklerini bilmeleri, onların sorumlu davranmalarını sağlamıştır. Bu yüzden ümera sınıfı mensupları siyasi alanda faaliyetlerini yürütürken, vakıf kurma ve yaşatma konusunda da padişahları örnek almışlardır¹ (Ülken, 1971).

Devletin mutlak sahibi olan padişahlar ve onun hizmetinde bulunan yönetici sınıfı mensupları vakıflarının inşa ve tesis masraflarını kimi zaman kendi hazinelerinde bulunan mallardan temin etmişler, kimi zaman da devletten destek almışlardır. Böylece devlet desteği ile kurulan vakıfları, devlet eliyle kurulmuş veya devlet geliriyle işleyen kurumlar olarak tasnif etmek mümkündür. Bu kurumlar idari ve mali açılarından özel bir statüye sahip olmuşlardır. Kurulan bu vakıfların hayatlarını devam ettirebilmeleri için ihtiyaç duyulan gelir kaynaklarının büyük bir kısmı padişahın onayıyla devlete ait topraklar üzerinde tesis ettirildiklerinden idari ve mali statüleri diğer vakıflardan farklılık göstermiştir. Bu farklılık mülkiyet açısından hazineye bağlı olan miri arazilerin gelirleri hazineye gitmesi gerekirken, bu araziler üzerinde *gayr-i sahih (irsadi) vakıflar* tesis

¹ Bu konuyla ilgili beylikler devri vakfiyeleri üzerinden bazı incelemeler yapılmıştır. O dönemden günümüze ulaşan mevcut 31 vakfiyenin 27'si (yani %87'si) hanedan üyeleri tarafından kurulmuştur. Geri kalan vakıfların 4'ü (yani %12.9'u) çelebi, fakih, paşa ünvanlılar tarafından oluşturulmuştur. Görüldüğü üzere beyler ve onların ailelerinin oluşturduğu vakıfların sayısı daha yüksektir. İdari uygulamalar bakımından Beylikler ve Osmanlı Devleti'nin, ortaçağ devlet geleneklerini sürdürdükleri görülmektedir (Yüksel, 2007).

edilmeye başlanmasıyla belirginleşmiştir. Padişahın izniyle devamlı olarak bir tesise veya kişiye temlik edilen araziler üzerinde vakıflar oluşturulması, doğrudan toplum menfaatlerinin gözetildiğinin bir göstergesidir. Bu bakımdan Osmanlı erken döneminden itibaren fetih hakkı olarak devlete ait arazilerin vakıflar yoluyla fakirlere, yolculara harcanmak üzere önemli kişilere tahsis edildiği kuruluş belgelerinden anlaşılmaktadır (Barkan-Ayverdi, 1970). İdari ve mali açılardan bir takım ayrıcalıklarla oluşturulan bu vakıfların, kayıtlarında; *bilcümle hukuk-ı şer'iyeye ve rüsum-ı örfiyyesiyle ve serbestiyet üzere* oldukları açıkça belirtilmiştir (Berki, 1960).

Serbestiyet üzere kaydedilmiş araziler vakıf veya temlik edilmiş olduklarından bunlara devlet memurlarının herhangi bir vesile ile girmesi, vergi toplaması, bunlar üzerinde teftiş yapması mümkün değildir. Bu tür vakıflar, hem bütçe hem de bağımsız bir hukuki yapıya sahip olduklarından istedikleri gibi hareket edebilme yetkisini elde etmişlerdir. Oluşturulmuş bu tür vakıflarda temlik şartlarının gereklerine göre, vakıf sahipleri geniş hak ve yetkilerle hareket etmişlerdir. Pek çok köyü içine alan geniş araziler ümera mensuplarına serbest olmak üzere; *cümle hududu ve hukuku ile mefruz'ü-l kalem ve maktu'u'l-kıdem olarak verilmiştir*² (Barkan-Ayverdi, 1970).

Anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı padişahlarının en yakın çalışma ekibini oluşturan ümera sınıfı mensupları, onlardan duyduklarını ve gördüklerini uygulamak suretiyle devlet sisteminin sürekliliğine katkıda bulunmuşlardır. Bu manada İstanbul'un fethinden sonra II. Mehmed'in ümera ve ulemayı huzuruna çağırarak ülkeyi imar edecek yapılar ortaya çıkarmalarını istemesi, devlet adamlarının vakıf kurmasında önemli bir teşvik unsuru olmuştur.

Padişah II. Mehmed'in Anadolu'nun çeşitli merkezlerinden sürgünler yaptırarak İstanbul'un nüfusunu arttırarak geliştirmesi, burayı *Türk-İslam kenti* haline getirmek istemesinin bir sonucudur. Nitekim Padişah II. Mehmed'in kendi adını taşıyan vakfiyesinde ifade edilen; *hüner bir şehir bünyâd itmekdür, reaya kalbin abâd itmekdür* sözüyle saltanat ve hükümdarlığın sürdürülmesinin ancak, reyanın yani, halkın gönlünün kazanılmasıyla mümkün olabileceği vurgulanmıştır. Aynı şekilde, Padişah II. Mehmed'in vakfiyesinin başka bir yerinde askeri fetih ve zaferleri en küçük cihad/*cihâd-ı asgar*, Konstantinople'yi İstanbul'a dönüştürmeyi yani, imar ve ihya çabalarını en büyük cihad/*cihâd-ı ekber* olduğunun belirtilmesi konu açısından oldukça önemlidir (İnalçık,1990; Öz, 2003).

² Şimdiye kadar ümera vakıflarının temliklerden ne derece yararlandıkları konusunda detaylı bir çalışma yapılamamıştır. Bu durum temlikname uygulamaları hakkındaki bilgileri de sınırlandırmaktadır. Barkan'a göre Osmanlı erken döneminde temlikler yoluyla oluşturulmuş vakıf sayısı çok fazladır (Barkan, 1942a). Görüldüğü üzere temlikname uygulamaları erken dönemlerin temel uygulaması iken devletin durumuna göre zaman içerisinde azalmış olmalıdır.

Rum yazar Kritovoulos'un kitabında ifade ettiği hususlar yine Padişah II. Mehmed'in vakfiyesindeki gibidir. Yazar, Osmanlı padişahının şehirleri yeniden imar etme konusuna verdiği önemi ortaya koymaktadır. Buna göre ümera ve ulema, kendi güçleri nispetinde vakıflar tesis ederek halkın refah ve huzuruna katkıda bulunmuşlardır (Riggs, 1954).

Osmanlı klasik döneminde vakıf tesis edenlerin büyük çoğunluğunun, yönetici sınıfa mensup olmaları görüldüğü üzere tesadüf değildir. Osmanlı tatbikatında yönetici kesim, vakıf kurarken ülkenin içinde bulunduğu sosyal ve siyasi durumları göz önünde bulundurarak dönemin şartlarına göre toplumun beklentilerine cevap aramaya çalışmıştır. Daha açık bir ifade ile yönetici sınıfın sahip olduğu imkanları kendi vatandaşlarıyla paylaşması, kamu yararının amaçlandığını göstermektedir (Güran, 2006). Dolayısıyla şehirlerin silüetini, kimliğini değiştiren büyük ümera vakıfları, kamu yararını gözeten ve aynı zamanda vatandaşların gözünde hükümdarın meşruiyet kazanmasını sağlayan unsurlardır (Singer, 2002).

Din sosyolojisi açısından bakıldığında; devlet adamlarının vakıf kurma konusunda yoğunlaşmaları, kimi zaman kendilerine sağlanan arazi tahsislerinden kaynaklandığı gibi, kimi zaman da onların hayır faaliyetlerinde *sadaka-i cariye*yi etkin kılma amaçlarından kaynaklanmıştır. Yaratıcının rızasını kazanmak için yapılan bu hayırsever davranışta, kıyamete kadar devam edecek bir iyilik söz konusudur. Dolayısıyla sadaka-i cariyenin sürekli hale getirilerek sürdürülmesi, vakıf müessesesi ile mümkün olabilmektedir. Bu yüzden Osmanlı ümerasının kurduğu vakıf yapılarını, ömür boyu devam edecek bir iyilik hareketi olarak değerlendirmek mümkündür.

Osmanlı ümerasının vakıf kurmasında etkili olan psikolojik anlayışları birkaç başlık altında sınıflandırmak mümkündür. Bunlardan birincisi; ümeranın kendisini toplumun bir ferdi olarak görmesi ve aç olan kişilerin sorunlarını çözmeyi insani bir görev saymasıdır. Devlet adamlarının gösterdiği bu duyarlı davranışın içerisinde karşılığı öbür alemde alınacak olan sevaplar vardır. Vakıf kurmada devlet adamlarının gösterdiği bu *duyarlılık*, belki de onların en önemli hassasiyetleridir. Devlet adamları bu maksatlarla hareket ederek çevrelerinde zor durumda olan kişilere, ihtiyaç sahiplerine sahip çıkmışlardır.

Osmanlı devlet adamları arasında etkili olan ikinci bir husus ise *hodkâmlık/benciliktir*. Osmanlı kaynaklarına göre devlet adamlarının vakıf kurmada az da bu duygularla hareket edildiğinden bahsedilmektedir. Osmanlı toplumunda vakıf kurucuları arasında hodkâm yani bencil, egoist duygularla hareket eden kişilerin son asırlarda hayır amaçlı vakıflar yerine daha çok bireysel çıkarlara hizmet eden aile ve yarı aile vakıflarına yöneldikleri görülmüştür. Kurulan

aile ve yarı aile vakıflarında vâkıfın eşinin, çocuklarının veya yakın akrabalarının menfaatleri üst seviyede olduğundan adı geçen bu vakıfları, tam bir döner sermaye işletmesi gibi görmek gerekmektedir (Yediyıldız, 2003). Öte yandan devlet adamlarının vakıf kurmasında etkili olan üçüncü husus ise *ictimâilik/dikkat çekmedir*.

Osmanlı yönetim anlayışında belirli bir makamı temsil eden yöneticilerin kullanımına tahsis edilen para, mal, mülk ve çeşitli malzemeler şahsa değil, o makama aittir. Bu yüzden ümera mensupları vefat edince tasarruflarında bulunan malların müsadere yoluyla devlete intikal etmesini engellemek için son asırlarda daha fazla aile vakfı kurma yoluna gitmişlerdir. İslam hukukuna göre vakıf statüsü kazandırılmış olan mal, mülk ve paraların müsadere edilerek devlete intikalinin mümkün olmadığı bilindiğinden, ümera sınıfı mensupları vakıflar kurarak aile menfaatlerini gözetmişlerdir. Böylece eşlerine, çocuklarına ve gelecek nesillere kurdukları vakıflar yoluyla mal, mülk ve para bırakan ümera mensuplarının hukuki olarak hileli bir duruma başvurdukları anlaşılır. Ülken'e göre bu durum; bir yandan siyasi güçlerin baskısından korunmak, diğer yandan da hayırsever adını alarak halkın sevgisini kazanmak için atılmış adımlardır (Ülken, 1971; Yediyıldız, 2003).

Devletin erken dönemlerinde müsadere uygulaması görev başında rüşvete başvurma, isyana destek verme veya devlet malını zimmete geçirme gibi ağır suçların işlenmesi durumlarında karşımıza çıkarken, XVII. yüzyıldan itibaren devletin mali açığını kapatabilmek için vefat eden her ümeranın mal, mülk ve paralarının hazineye intikal ettirilmesi şekline dönüşmüştür (BEO.191/14289). Ümera mensuplarının mal ve mülkleri vefatlarından sonra miri haline getirilerek devlet hazinesine kalması uygulaması uzun asırlar boyunca uygulanmışken bu durum, aynı grupta yer alan ulema mensuplarını kapsamamıştır (Göçek, 1993).

Osmanlı ümerasının vakıf kurma konusunda ulema, çiftçiler ve zanaatkarlara göre daha fazla ön plana çıkmasında elbette yukarıda saydığımız psikolojik ruh hallerinin ve sosyolojik tahlilde belirtilen hususların etkisi vardır. Kabul edilmelidir ki bütün bu ruh hallerinin yanı sıra, Osmanlı devrinde ümera mensuplarının daha fazla vakıf kurmasında son dönemlerde etkili olan *müsadere-den* kurtulma vardır ki bu durum bir Osmanlı gerçeğidir. Bu durumda aile vakıflarının toplum menfaatlerini hiç gözetmediğini söylemek yanlış olur. Ancak unutulmamalıdır ki aile vakıfları belirli bir ailenin menfaatini daha fazla ön plana çıkardığı için hayır amaçlı oluşturulmuş vakıflarla aynı kategoride değerlendirilemezler (Barkan, 1940).

Müsadere uygulamaları son yüzyıllarda yaygınlaşmıştır. Müsadere düşüncesinden dolayı kurulan vakıfların gerçekten böyle olup olmadıklarını anlayabil-

mek için vakfiyelerine bakmak yeterli olacaktır. Müsadereden kurtulmak için oluşturulmuş vakıf teşekküllerinde vakıfta çalışan aile mensuplarının sayısı bir hayli fazladır. Bu tür vakıflarda vakıf kurucusu eşini, çocuklarını ve yakın akrabalarını kurduğu vakıftan faydalandırabilmiştir. Oysa hayır amaçlı kurulmuş vakıflarda müsaderen mal kaçırma gibi bir düşünce olmadığından vakıf kurucuları vakfiyelerinde kendi ailelerinden sadece birkaç kişinin ismini zikretmişlerdir. Örneğin Çoban Mustafa Paşa'nın Gebze'de kurduğu vakıftan rızıklanan 155 kişi olmasına rağmen, kendi soyundan sadece yönetici olarak oğlunun isminin zikredilmesi konuyu açıklamaktadır (Kazıcı, 2003).

Osmanlı uygulamasında ümera vakıflarının potansiyeli hakkında yüzyıllara göre bir değerlendirme yapmak mümkündür. Sultan II. Mehmed gibi örnek hayırsever davranış modeli sergileyen hükümdarlar döneminde yönetici sınıf mensuplarının kurduğu vakıfların sayısı hızla artmış olmalıdır. Nitekim ümeranın vakıf kurma potansiyeli hakkında Roded'in, Halep şehri hakkında yaptığı şu tahlil önemlidir. Halep şehrinin 1484 tarihli evkaf defterine göre, vakıf yapanlar ağırlıklı olarak Osmanlı resmi görevlileridir. Deftere göre, Halep'te kurulan vakıfların 31'i paşalar, 19'u onların akrabaları (çocukları, eşleri) tarafından oluşturulmuştur. Roded'in belirtmeye çalıştığı bu husus, yönetici sınıfın vakıf kurma konusunda ortaya koyduğu gayreti yansıtmaktadır.

XVII. yüzyıla ilgili vakfiyeler üzerinden yapılan başka bir çalışmada; kurulan 1663 vakfın %55.37'sini devlet adamlarının tesis ettikleri anlaşılmaktadır. Burada ifade edilen %55.37'lik dilimin %1.26'sını padişahlar, %9.98'ini divan-ı hümayun mensupları, geri kalan %37.04'ünü ise Osmanlı ümerası oluşturmuştur. Yine %55.37'lik dilimin %7.09'lük kısmını ise idari görevleri yürüten ümera mensuplarının kızları, zevceleri veya valideleri meydana getirmiştir (Yüksel, 1991).

Benzer bir çalışma XVIII. yüzyıl vakfiyeleri üzerinden yapılmıştır. Bu çalışmada ise, Türk vakıf kurucularının yapısı sosyal ve mesleki açılardan değerlendirilmiştir. Yediyıldız'ın bu çalışmasında XVIII. yüzyılda devlet adamları tarafından yaptırılan eserlerin oranı %65.07'dir. Bu dilimin %5.14'ü padişahlar, %14.28'i ulema, %6.38'i muhtelif tarikat şeyhleri ve % 1.82'lik kısmı vakıf yöneticileri ve geriye kalan %37.45'lik kısmını ise Osmanlı ümerası kurmuştur. Öte yandan reaya sınıfına mensup (çiftçi, tüccar, zanaatkar, ayan veya mesleği belirtilmemiş) kişilerin vakıf kurma oranı % 34.93'tür (Yediyıldız, 1982a; Yediyıldız, 2003).

Osmanlı toplumsal yapısında yönetici sınıfın vakıf kurma potansiyelinde sonrakı yüzyıllarda değişim yaşanmış görünmektedir. Örneğin XVII. yüzyılda askeri sınıf mensupları Halep şehrinde sadece 4 vakıf kurmuşlardır. XVIII. yüzyılda Halep şehrinde yönetici sınıfın kurduğu vakıfların sayısı daha da

azalmıştır. Padişahların en önemli destekçileri olan ümera mensuplarının devlet himayesi ile oluşturdukları vakıfların sayısal açıdan azalması Osmanlı idari uygulamasında bazı değişiklikleri akla getirmektedir. Ümera vakıflarına mali açıdan padişahların verdiği desteğin azalması, gelişen iktisadi sebeplerle yakından ilgilidir. XVIII. yüzyıla kadar devlet adamlarının himaye politikası (patronajı) devletin uygulamaları ile yakından ilgilidir. Osmanlı Devleti'nde uzayan savaşlar, alınan yenilgiler ve artan asker sayısı, mali açıdan daha fazla nakit paraya ihtiyaç duyulmasına ve bu açığı kapatmak için de devletin iktisadi sistemde bir takım değişiklikler yapmasına neden olmuştur (Kunt, 1999). XVIII. yüzyılda devletin nakit ihtiyacından dolayı gelirlerinin topluca mültezimlere ihale edilerek toplanması, kişisel gelirlere değişimi beraberinde getirmiştir. Bu ise mali konularda yetkileri azaltılan devlet görevlilerine karşın, yeni sistemde güçlü bölgesel elitlerin doğması sorununu doğurmuştur (Bates, 1991). XVII. yüzyıla kadar vakıfların kurulmasında ümera sınıfı mensuplarının katkısı dikkat çekici bir noktada iken bu durum daha sonraki yüzyıllarda hızla azalmıştır³. Görünen o ki, devletin mali sistemde başlattığı yeni uygulamalar, vakıf kurucularının kimliklerini değiştirmiştir. Dolayısıyla ümera sınıfının mali açılardan gelirlerinin azalması, ayanların ortaya çıkmaya başlamasına yol açmış ve bu durum, devletin geçmiş asırlardan beri sürdürdüğü devlet politikalarını da değiştirmiştir. XVIII. ve XIX. yüzyıllarda artık her bölgede ayanlar belirgin hale gelmişlerdir. Osmanlı toplumunda hayır işlerine gelirlerini vakfedenler daha çok önde gelen elitler/ayanlar olmaya başlamıştır. Mesele Manisa'da Karaosmanoğulları ailesinin ve küçük bir kasaba olan Edremit'te Koca Mehmed Oğullarının vakıfları bu duruma örnek teşkil eder (Yağcı, 2013). Aynı şekilde Ankara'da Sancağı'nda ayanlık yapan Müderriszade, Mimarzade, Muslupaşazade ve Nakkkaşzade ailelerinin durumu da buna benzerdir. Bu tür benzerlikler Osmanlı coğrafyasının hemen hemen her bölgesinde karşımıza çıkabilmektedir. Örneğin XIX. yüzyılda Halep şehrinde vezir veya paşa vakfı hiç kurulmamışken, 5 zengin ailenin vakıf kurduğu göze çarpmaktadır. Roded'in bu konudaki yorumu, yönetici sınıfı mensuplarının vakıf kurma potansiyellerinin zamanla azaldığı, bunların yerine hem iltizam olarak hem de ticaretle zenginleşen yerel ailelerin ön plana çıktığı yönündedir (Roded, 1988).

b- Osmanlı Devleti'nde İlimiye Sınıfı ve Vakıfları

Osmanlı erken döneminde yönetici grubu içinde yer alan ilmiye sınıfı mensuplarına hükümdarın bakış açısı, onların istihdam biçimleri, tarihsel açıdan gelişimleri, ümera sınıfı mensuplarından bir takım farklılıklar ortaya koymaktadır. Bizzat sultanlar tarafından kurulan medreselerde eğitim gören ilmiye

³ Ümera sınıfı mensuplarının vakıflara yaptığı katkıların azalması, Anadolu veya Balkan şehirleri bağlamında yapılacak vakıf çalışmalarında daha iyi anlaşılacaktır.

mensuplarının istihdam alanları ve eğitim hayatlarının uzunluğu onlardan beklenen faydanın büyüklüğüne işaret etmektedir. Osmanlı erken döneminden itibaren ilmiye sınıfının eğitimi, medreselerde İslam dininin ilk prensiplerinin öğretilmesiyle başlamaktadır. Zamanla mektepten medreseye geçiş yapan öğrenciler İslami ilimleri öğrenerek hem ilmi hem de idari kadrolar için yetiştirilmişlerdir. Nitekim kuruluşun sonradan ümera mensuplarının elinde olması gereken bir takım idari kadrolara ulema sınıfı mensuplarının atanması, ilmiye mensuplarından beklentileri ortaya koymaktadır. Bu durum padişah veya vezirler tarafından memuriyete getirilebilmek için desteklenmeyi, ferdi himayeyi daha genel ifade ile patronaj ilişkileri gündeme getirmiştir. İlmiye mensuplarının yeni bir görev için güçlü kişilerin desteğini almaya çalışması, kefil bulma uygulamasını ilmiye mensupları arasında yaygınlaştırmıştır (Unan, 1999a).

Umumiyetle Enderun okulundan yetişen ümera sınıfı ile medreseden yetişen ulema sınıfı Osmanlı idare sisteminde branşlaşmanın başlangıç noktasını oluşturmuştur. Böylece medrese eğitimi alan ilmiye sınıfı mensuplarının görev alanları; idari makamlara atanarak kadılık yapmaya veya eğitim alanında kalarak müderrislikten geçecektir.

Araştırmacılara göre XV. yüzyıldan itibaren Osmanlı yönetici sınıfı içerisinde sayılan ümera mensupları ile ulema mensuplarının imtiyazları birbirinden farklılaşmıştır. Örneğin ilmiye sınıfı mensupları vergi vermedikleri gibi, işledikleri suçlardan dolayı cezalardan muaf tutulmuşlardır. Aynı şekilde bunların çocuklarına tanınan imtiyazlar göz önünde bulundurulduğunda ümera sınıfından daha da farklılaştıkları görülür. Ümera sınıfı mensuplarına idam dahil her türlü cezalar verilebilirken, ulema sınıfı mensuplarına verilen en ağır cezalar, görevden azil veya sürgüne gönderme şeklindedir. Ulema sınıfı mensuplarına idam cezası çok nadir verilmiştir. Aynı şekilde bütün yönetici sınıf mensuplarının bazı vergilerden muaf olmaları sağlanmışken, ilmiye sınıfının muafiyetlerinin sınırı daha geniş tutulmuştur. Görüldüğü üzere yönetici sınıfın içinde yer alan ümera ve ulema mensuplarının yetki ve sorumluluklarının farklı olması bir yana, muafiyetleri bakımından da bu iki grup birbirinden ayrılmıştır (İpşirli, 1994). Unan'a göre; yüksek öğretim kurumu olarak ifade edilebilen Sahn-ı Seman müderrislerinin kariyerlerini devlet dairelerinde sürdürme eğilimleri, Osmanlı ilmiye sınıfının tercihlerini ortaya koymaktadır. Osmanlı uleması dini otoriteyi temsil etmelerine koşut olarak, devlet ile toplum ilişkilerinin seyri üzerindeki belirleyicilikleri ve bürokratik görevlerde bulunmaları nedeniyle büyük öneme sahiptir (Unan, 2004).

Bu nedenle Osmanlı toplumunda dini kimliğinin yanı sıra, ulemanın siyasi nüfuzu ona, ayrıcalıklı ve güçlü bir statü kazandırmıştır. En başta ulemanın kanı akitilamazdı, onların ayrıcalığını ve bağımsızlığını sağlayan diğer önemli unsur

ise mal varlıklarının müsadere edilememesidir. Ulemanın gelir kaynakları arasında padişahın verdiği arpalıklar, davalardan aldıkları ücretler ve nezaret ettikleri vakıflardan aldıkları bedeller vardır. XVIII. yüzyılda vakıfların %64'ünün nezareti doğrudan doğruya şehirlerdeki kadılara bırakıldığı düşünüldüğünde, ulemanın vakıflar üzerinde nüfuzu fazladır (Yediyıldız, 2003). Ulemanın memuriyeti seçmesi durumunda büyük bir kısmının şehirlerde naiplik, müftülük ve kadılık yaptığı görülür. Devlet kademelerinde bulunan kadılar ise; atandıkları kazalarda davalara bakmak, noterlik vazifesi görmek, fiyat kontrolünün yanı sıra padişah fermanlarını tasdik etmekle yükümlüydüler. Öte yandan kadılar; sancak beylerinin devlet kanunlarına uyup uymadıklarını kontrol eder, bazı vergileri toplardı. Bu görevlerin yanı sıra, halkın şikayetlerini dinlemek, bu şikayetleri merkeze iletmek, bölgelerindeki vakıf idareleri hakkında yöneticilere yardımcı olmak, eşkiyayı takip etmek, askeri makamlara yazı yazmak, ordu için asker toplamak da onların görev alanlarını oluşturmaktaydı (Ortaylı, 1994; Özkul, 2005).

Osmanlı fetih geleneğine göre bir bölgenin alınmasından sonra o bölgeye önce kadı ve subaşı atandığından, bu kişiler buldukları kazaların adli temsilcileri olmuşlardır. Buldukları bölgelerde üst seviyede yönetici olan kadıların gördüğü işleri ve davaları kazaskerler kontrol ederlerdi. Kadıların birikim ve tecrübelerini arttırılması, onların bir süre sonra terfi ederek Kazaskerlik ve Şeyhülislamlık makamlarına yükselmesini de sağlamıştır. Yönetici sınıfının ulema kesimini oluşturan bu kişilerin sayısı her ne kadar az olsa da Şeyhülislam ve Kazaskerlerin konumları, doğrudan padişah ile irtibatlı olmasından dolayı mühimdir. Bunlardan başka, Osmanlı padişahlarıyla doğrudan irtibatlı olan ilmiye sınıfı mensupları da vardır. Örneğin şehzadelere hocalık yapan ve daha sonra şehzadenin padişah olmasıyla protokolde öne geçen padişah hocaları; Peygamber soyundan gelen seyyid ve şeriflerin kontrolünü sağlayan nakibüleşraf; hekimbaşı, müneccimbaşı ve nihayet devlet ve halk katında çok daha itibarlı bir konuma sahip olan tanınmış tarikat şeyhleri Osmanlı ilmiye ricali içinde gösterilmişlerdir.

Osmanlı erken döneminde ilmiye mesleğine ilgiyi arttırabilmek için devlet, ulema sınıfına mensup kişilerin çocuklarına da ilmiye yolunu açmıştır. Böylece İslam dünyasında sık şekilde görülen ilmiye sınıfına mensup aileler ve aristokrasiler oluşmuştur. Osmanlı ulemasının temel görevleri; din ve devlet işlerini düzene koymak, insanların sorunlarına çözümler bulmak, bu bağlamda halk ile devlet arasında oluşan sorunların uzlaşısı temelinde çözümüne katkı sağlamaktır (Unan, 1999b).

Ulema sınıfı içerisindeki grupların hepsinin toplum ve devlet üzerinde aynı nüfuza sahip olduklarını söylemek güçtür. İلميye sınıfının en üst seviyesinde bulunan şeyhülislamlar, padişahlar tarafından atanmış olmasına rağmen, padişahların meşruluğu veya aksi konularda karar verme yetkisine de sahip

olabilmişlerdir. Özellikle devletin zayıf olduğu dönemlerde şeyhülislamların rolü daha da artmıştır. Şeyhülislamlar, Osmanlı Devleti'nde bir ara ümeranın başı sayılan sadrazamla eşit statüye sahip olabilmişse de bu durum her zaman geçerli değildir (Gibb ve Bowen, 1957; Akça 2002).

Osmanlı ilmiye sınıfının bütünleştirici işlevi hemen hemen her dönemde ön plandadır. Bir anlamda manevi alana ait gücü temsil etmesi bakımından dinsel otorite ve onun sürdürücüsü olan din adamları, siyasal gücün sınırlandırılmasında ve yönlendirilmesinde belirleyici konumdadırlar. XVII. yüzyıl başlarında Hasan Kafi el- Akhisari din ve dünya işlerinin düzenlenmesinde Peygamberlerin varisleri olarak gördüğü ulemanın tavsiyelerinin ve dualarının alınmasının padişahlar için bir gereklilik olduğunu ifade etmiştir. Akhisari'ye göre dünya düzeninin devamı; "...ulemânın ilmiyle, ...padişahların adliyle, ...salihlerin ibadeti ve duasıyla, ...cömertlerin ihsanı ile" mümkün olabilirdi (İpşirli, 1981).

Toplumda ilimle meşgul olan alimlerin halk tarafından her zaman dikkatle takip edildikleri bilinen bir gerçektir. Bu durum ulemanın toplum içindeki otoritesinin ve siyasal gücünün temel kaynaklarıdır. Ulemanın İslam dinini en iyi bilen kişiler olması, onların aralarında ittifak ve bilinç ruhunu da oluşturmuştur. Zamanla toplumsal bir grup haline gelen ulema sınıfı mensupları, böylece halk desteğini de arkalarına almışlardır.

İlmiye sınıfı içinde temsil gücü bulunan şeyhülislamlar, nakibüleşraflar, kazaskerler, padişah hocaları, hekimbaşılar ve müneccimbaşılar sadece ulema sınıfı mensupları olarak değil, aynı zamanda padişahın en yakın çalışma ekibi olarak padişahı destek ve tavsiyeler almışlardır. Padişahın yakın çevresi olarak ifade edilen bu kişilere kimi şeyhleri de dahil etmek gerekmektedir (BOA. HAT.487/23869). İlmiye sınıfının üst kademesinde yer alan bu kişilerin sayılarından ziyade, yönetim çevrelerindeki etkileri önemlidir (İpşirli, 1994).

Ulema mensupları bir yandan ilimle, eğitimle meşgul olurlarken, diğer yandan da padişahların hayır amaçlı kurdukları vakıfların takipçisi oldukları, onların işleyişini kontrol ettikleri bilinmektedir (AŞS. 88/774:136; AŞS. 98/784:20). Nitekim padişah II. Mehmed, İstanbul'u fethinde sonra Akşemseddin, Sivaslı Kara Şemseddin, Emir Buhari, Molla Fenari, Cebe Ali, Ensari Dede, Horoz Dede, Hatab Dede ve Şeyh Zindani gibi alimleri yanına çağırarak onlardan yardım istemiştir. Rivayete göre padişah bu alimlere; "...İstanbul'un yarısı sizin, kalan yarısı da Müslüman gazilerin ve bizim olsun. Ganimet mallarından her birinize birer zaviye, türbe, imaret, mekteb, medrese ve hadis evleri yaptırayım..." diyerek onlardan güç aldığı gibi, onlara da güç vermiştir (Unan, 1993).

Osmanlı toplumunda padişahların sağladığı himaye ve teşvikler ümera ve ulemanın kurdukları vakıfların politik sürükleyicisinin padişahlar olduğuna

işaret etmektedir(Köç, 2011; Orbay, 2007). Padişahların ulemaya sağladığı vakıf imkanları, doğal olarak topluma daha fazla hizmet etmelerine olanak sağlamıştır. Bu anlamda ulema vakıflarının ekonomik gücünün iyileştirilmesinde padişahların yardımları da yadsınamaz. Örneğin Halveti Şeyhi Balı Efendi'nin Sofya yakınlarında bulunan tekkesi hemen her dönemde, Osmanlı padişahlarının iltifatına mazhar olmuştur (BOA. C. EV.20630- 32804- BOA. C.BLD. 3663). Aynı durum, Hacı Bayram-ı Velî Tekkesi'nin ve Konya Mevlevi Asitânesi'nin padişahlar tarafından desteklenmesinde de görülmektedir (Neumann, 1996). Padişahların ilmiye sınıfı mensuplarının yaptırdığı binalara desteği sürekli olabildiği gibi kimi zaman da tek seferlik geniş arazi temlikleri şeklinde de olabilmıştır. Yıldırım Bayezid'in Balıkesir'de Üçpınar ve Çayırhisar Köyleri'ni hocası Sinan'ın kurduğu vakfa bağışlaması oldukça önemlidir (BŞS.706;15b ve BŞS.707;68b). Aynı şekilde, 1803 yılında Sivas Mevlevihanesi'nin gelirleri azalmaya yüz tutunca padişah III. Selim tarafından Sivas Balık Mukataası'ndan 200 kuruş tahsisat aktarılmıştır (Demirel, 1996). Anlaşıldığı kadarıyla Osmanlı padişahlarının ulema vakıflarına sağladığı yardımların belirli amaçları vardır. Bunlardan ilki ulema vakıflarının faaliyetlerini sürdürebilmeleri için düzenli bir gelire kavuşmalarını sağlamaktır. İkincisi ise yapılan yardımlarla şeyhlerin dualarını almaktır.

Yüzyıllara göre bakıldığında vakıf kuran kişilerin unvanları değişmiş olsa da onların vakıf kurma potansiyelleri çok fazla değişmemiştir. Osmanlı devrinde ümera sınıfı mensupları gibi, ulema sınıfı mensuplarının da toplum menfaatlerini gözettikleri görülür. Her ne kadar sayısal açıdan ulema mensuplarının vakıf kurma konusunda, ümera mensupları kadar etkili olmadıkları görülse de amaçlar bazında her ikisi de aynı yöne hizmet etmişlerdir. Örneğin XVIII. yüzyılı konu edinen Yediyıldız'ın çalışmasında, ulemeden vakıf kuran kişilerin % 37.7 olduğu görülmektedir (Yediyıldız, 2003).

Osmanlı idari teşkilatı içerisinde yüksek rütbeli makamları işgal eden ulema sınıfı, bir taraftan din-devlet bağlamında padişahlarla ilişkilerini sürdürürken, diğer taraftan da din adamı olmanın getirdiği vasıflarla halkla iç içe yaşamak zorundadırlar. Yani Osmanlı ulemasının temel vazifelerinden birisi, devlete bağlılığı pekiştirici ve yeniden üretici işlev görmek, diğeri ise halkın sisteme intibak edebilmesini kolaylaştırıcı kanıtlar getirmektir. Esas olarak Osmanlı ulemasının halk ile olan irtibatını imamlar sağlamıştır. İmamlar, cami ve mescitlerde okudukları hutbelerde sultanın adını zikrederek devletin gücünü halka hatırlatmışlardır. Buradan devletin, din adamları vasıtasıyla halkla işbirliği yaptığı sonucunu çıkarmak mümkündür (Özkul, 2005). Aynı ulema sınıfı mensupları, hem idarecilik hem de medreselerde eğitim verdikleri için Osmanlı toplumundaki farklı güçleri birbirine kaynaştırmayı başarmışlardır.

Madeline Zilfi'nin de belirttiği gibi; kadılar ve onların merkezle olan bağları, Osmanlı toplumunun yalnız sünni kimliğini değil, aynı zamanda merkeziyetçi ve meşruiyetçi niteliğinin garantisi olarak da görülmüştür (Zilfi, 1988).

Doğrudan olmasa bile devletin dış siyasetinde yine Osmanlı ulemasının etkisi gözlemlenir. Devletin örfi idaresinin güçlü olduğu dönemlerde ulemanın dış siyaset üzerindeki belirleyiciliği, devlet kararlarını meşrulaştırmaya yönelik iken, merkezi devlet idaresinin zayıfladığı dönemlerde ulema, daha güçlü bir şekilde ön plana çıkmıştır. Yine devletin zayıf olduğu dönemlerde ulema savaş kararlarının verilmesinde, savaşın gidişatı veya sonuçları hakkında dinsel/ideolojik meşrulaştırma hizmetlerini de görmüştür (İpşirli, 1999).

Yukarıda da belirtildiği gibi, Osmanlı padişahlarının ulemadan beklentisi hemen hepsinin yeni vakıflar kurmaları yönünde değildir. Nitekim III. Selim devrinde Osmanlı hazinesi zayıflayınca, para sıkıntısını çözebilmek için altın ve gümüş eşyanın kullanımının haram olduğuna dair şeyhülislamdan fetva alınarak, ümera gibi ulemanın da servetinin bir kısmını devlet masrafları için hazineye devretmeleri istenmiştir. Bunun üzerine devrin şeyhülislamı; *ulemânın sâir nâssa göre mâli yönden âciz olduğunu ve onlarla kıyas edilemeyeceğini* söylemiştir (Cevdet Paşa, 1993). Buradan anlaşılıyor ki; Osmanlı ulema sınıfı mensuplarının mali gücü zayıf olmakla birlikte; onlar zenginlikleri ile değil, devlet ile halk arasında kurdukları ilişkilerle ön plana çıkmışlardır.

İlmiye mensuplarının genel olarak devlet ile halk arasında bir iletişim aracı rolünü üstlenmesi oldukça önemlidir. Devlet adamları aldıkları kararlar için bir taraftan onlardan görüş sorarlarken, diğer taraftan da aynı devlet adamları, vakıfların yönetiminde ulemanın yetkilerini arttırmışlardır. Görüldüğü üzere ulema sınıfının korunması devlet için önemlidir. Çünkü devlet, bu sınıf sayesinde aldığı kararları kolayca halk üzerinde uygulayabilmiştir.

Osmanlı padişahları, ulema sınıfında yer alan müderris, kadı veya naiplik vazifeleri gören idari görevdeki kişileri, vakıflarla irtibatlı yaşamaya yöneltmiştir. Adı geçen kişiler oluşturdukları kontrol mekanizmaları ile vakıf kurumlarına onama ve kontrol yetkisini kullanarak vakıfları, hayırseverlik sistemi içerisine tutmaya çalışmışlardır. Talebe okutan, ilimle meşgul olan müderrisler ise vakıflarda müteveli, müderris, nazır, vaiz, cüz okuyucu cabi veya muallimlik vazifeleri görmek suretiyle vakıfların kurumsal kimliklerinin sürdürülmesine katkı sağlamışlardır.

Ulema mensupları ister kaza kadılığı görevinde olsun, isterse ülkenin bir köşesinde müderrislik vazifesinde olsun, devrin padişahının onayı olmadan görev ve gelemey veya görevden ayrılamazlardı. Bu durumda ilmiye sınıfı mensupları tıpkı ümera sınıfı mensupları gibi padişahın vereceği berat doğrultusunda

sınırları çizilmiş bir alanda hizmet görmek zorundadır. Bu yüzden hem Osmanlı ümerası hem de Osmanlı uleması kul statüsünde sayılmışlardır. Dolayısıyla ulema mensuplarının padişah ile bu derece irtibatlı olması, hükümdarın gücüne bağlı olarak değişen bir etkinlik yapısını ön plana çıkarmıştır.

Ümera mensuplarının kurduğu vakıflarda olduğu gibi, ulema mensuplarının kurdukları vakıflarda da vâkıflar/vakıf kurucuları, kendi binalarında kalan derviş, şeyh, müderris ve talebelerden dua beklemişlerdir. Vakıf kurucuları hem kendileri için hem de devletin devamı ve padişahın sıhhati için beklentilerini açıkça ifade etmişlerdir. Yönetici sınıfını oluşturan ümera ve ulema vakıflarının ortak noktalarından birisi de bu dua beklentisidir. Bu durumu doğrulayan en önemli husus; Osmanlı Devleti'nin son asırlarında vakıflarda istihdam edilen binlerce cüz okuyuculardır. Kendilerine maaş bağlanan cüz okuyucularının atama beratlarında, "...evkât-ı hamsede zıllullah-ı âlem-penâh-halledallâhu hilâfete hû ilâ yevmî'l-intibâh- hazretlerinin devâm-ı ömr u devlet ..." için dua talep edilmiştir. Görüldüğü üzere Osmanlı resmi belgeleri, padişah ve diğer devlet adamlarının toplumun ihtiyaçları için çalışan vakıflardan bir takım beklentiler içerisine girdiklerini ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Sosyolojik açıdan vakıf müessesesi sürekli devam edecek bir hayırseverlik şeklidir. Her vakfın kuruluş felsefesi diğerinden farklı olsa da Osmanlı devrinde vakıflar, devletin meşru düzeninin savunucusu, onun devamının sağlayıcısı olarak görülmüşlerdir. Osmanlı vakıf sistemi padişahların mevcut siyasi güçlerinin gelişmesine, daha genel ifade ile devlet düzeninin güçlenmesine önemli katkılar yapmıştır. Bir nasihatname yazarının da ifade ettiği gibi; Osmanlı döneminde *insanın ellerinin vazifesi kılıç sallamak, ok atmak ve cenneti kazanmak için malından vermekten geçmektedir* (Yediyıldız, 1982b).

Devlet adamlarının kendi paralarından veya ganimet hisselerinden elde ettikleri paralarla oluşturdukları vakıf teşekkülleri, müesseselerin hayatının devam ettirilmesini sağlamıştır. Bunun için çoğu zaman devlete ait vergi kaynaklarından ayrılan temlik toprakları, toplum menfaatlerine tahsis edilmişlerdir. Uygulamada bu tür vakıflar, mülkiyet bakımından serbest şekilde idare edilen gayr-i sahih yani irsadi vakıflar statüsünde olduğundan, hukuki bakımdan ayrıcalıklı sayılmışlardır. Bunlar doğrudan devlet hazinesine gitmesi gereken bir takım mülk veya arazi gelirlerinin ebedi olarak devletin elinden çıkarılarak padişahın izniyle temlikler şeklinde vakıflara tahsis edilmesiyle oluşmuşlardır. Osmanlı yönetici sınıfının padişahlardan aldıkları temliknameler, toplum menfaatleri için devlet arazilerinin kullanılmasını anlamını taşımaktadır. Eli-

mizde kesin bilgiler olmamakla birlikte, ümera sınıfı mensuplarının bu tür ayrıcalıklarla kurdukları vakıfların sayısı bir hayli fazladır. Çünkü Osmanlı devlet sisteminde yönetici sınıfının sayısı bir şehirdeki toplam nüfusun %10'undan fazladır.

Ortaçağ toplumlarında kudret, servete üstün olduğu için askeri sınıf mensupları daima toplumun önde gelen kişileri olmuşlardır. Ancak daha sonraki yüzyıllarda bahsedilen toplumsal düzen değişmeye başlamış, kudret zamanla serveti yaratır duruma gelmiştir. Bu yüzden Osmanlı ülkesinde servetin sahibi olan ümera mensuplarının siyasi mevkilerinden uzaklaştırılmaları sonrasında, servetlerinin hükümdarlar tarafından doğrudan hazineye devredilmesini engellemeye çalıştıkları bir gerçektir. Yöneticilerin müsadere eden mevcut birikimlerini kurtarabilmek için bir takım yollar aramaya başlamaları onları, aile vakıfları kurmaya yöneltmiştir. Müsadere uygulamaları bu açıdan yeni aile vakıflarına yönelimi hızlandırmıştır. Gelişen bu yeni aile vakfı kurma biçimi, doğal olarak Osmanlı Devleti'nin son yüzyıllarında sıkça karşılaşılan bir durum haline gelmiştir.

Toplumsal hiyerarşi açısından bakıldığında, XV. yüzyılda askeri sınıfı oluşturan ümera ve ulemeden oluşan askeri sınıf, reaya sınıfına göre daha fazla vakıf kurmuştur. Yüzyıllara göre yapılan araştırmalar, vakıf kuran kişilerin kimlikleri hakkında bir takım ipuçları sunmaktadır. XVI. ve XVII. yüzyıllarda sosyal tabakalaşmada ümera ve ulema vakıf kurma potansiyellerini korumuş olmalıdır. XVIII. yüzyılda vezir, paşa gibi yüksek düzeydeki ümera mensuplarının yerine şehirlerde devletle iş yapan mültezimlerin, ayanların ve şehirde zenginleşen tüccarların vakıflar oluşturmaya daha fazla yöneldikleri de bir gerçektir. XIX. yüzyılda bir önceki yüzyılda görülen gelişmelere bağlı olarak, vakıf kuranların profili benzerlik göstermeye devam etmiştir. XIX. yüzyılda Osmanlı şehirlerinde yerel güçlerin, zengin tüccarların çok daha fazla vakıf kurdukları Roded'in Halep şehri örneğinden anlaşılmaktadır. Netice itibariyle XV. yüzyıldan XIX. yüzyıla giden süreçte toplumsal hiyerarşide serveti elinde bulunduran gruplar değişmeye başlamıştır. Bu durum servetin askeri sınıf mensuplarından reaya sınıfı mensuplarına doğru kaydığını ve buna bağlı olarak vakıf kuran kişilerin profilinin değiştiğine işaret olarak gösterilebilir.

Osmanlı toplumunda ümera sınıfına nazaran, ulema sınıfının pozisyonu daha karmaşık bir durum ortaya koymaktadır. Ulemanın pozisyonunun zamanla farklılaşması ve genişlemesi, onların kurdukları vakıflara bakışı değiştirmiştir. Bu durumda devletin, ulema mensuplarının vakıflarına yaptıkları yardımlar ümera vakıfları kadar yaygınlaşmamıştır. Öte yandan ulema vakıflarının yapısal özellikleri açısından küçük olmaları onların faaliyetlerini sınırlandırmıştır.

KAYNAKÇA

- BOA. C. EV. 20630- BOA. C. EV. 32804- BOA. C. BLD. 3663, BOA. BEO.191/14289
BOA. HAT.487/23869
- Ankara Şer 'iye Sicili: AŞS. 68/754: 504; AŞS. 88/774:136; AŞS. 98/784:20,
AŞS.102/788:707
- Balıkesir Şer 'iye Sicili(BŞS.): BŞS. 706;15b, BŞS.707;68b
- Ahmed Cevdet Paşa. (1993). *Târih-i Cevdet I-VI*, (1. Bs.). İstanbul: Üçdal Neşriyat.
- Akça, G. (2002). *Osmanlı Devletinde Şeyhülislamlık*, (1. Bs.). İstanbul: Beyan Yayınları.
- Barkan, Ö, L. (1940). Şer'i Miras Hukuku ve Evlatlık Vakıflar, *İÜİFM*. VII, 165-181.
- Barkan, Ö, L. (1942a). Vakıfların Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Kullanılmasında Diğer Şekiller, *VD*. I, 354-365.
- Barkan, Ö. L. (1942b). Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler I, İstila Devrinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zaviyeler, *VD*. II, 279-304.
- Barkan, Ö. L. (1954). Hicri 933/934(M.1527/1528) Mali Yılına Ait Bütçe Örneği, *İÜİFM*. 15(1-4), 251-329.
- Barkan, Ö. L. E. H. Ayverdi. (1970). İstanbul Vakıfları Tahrir Defteri(953/1546 Tarihli), (1. Bs.). İstanbul: Baha Matbaası.
- Bates, Ülkü. (1991). "Façades in Ottoman Cairo", Power and Social Order the Uses of the Kanun", *The Ottoman City and Its Parts, Urban Structure and Social Order*, ed. I. A. Bierman- R. Abou-el Haj- D. Preziosi, New York, 129-172.
- Berki, A. H. (1958). İslam'da Vakıf, Sahih ve Gayri Sahih Nevileri, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, VII, 1-10.
- Deguulhem, R. (2002). "In the Ottoman Empire to 1914 Waqf", *EI2* XI, 87-92
- Demirel, Ö. (1996). Sivas Mevlevihânesi ve Mevlevî Şeyhlerinin Sosyal Hayatlarına Dair Bazı Tespitler, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 2(2), 217-224
- Ergin, N, C. K. Neumann, A. Singer. (2007). Introduction, *Feeding People, Feeding Power*. (1. Bs.). (ed. N. Ergin-C. K. Neumann-A. Singer), İstanbul: Eren Yayıncılık,13-40.
- Gibb, H.A.R, H. Bowen. (1963). *Islamic Society and the West: Islamic Society in the Eighteenth Century*, Oxford: Oxford University Press.
- Göçek, F. M. (1993). "musadara", *EI*. VII, (Ed. 2). Leiden-New York, 653.
- Güran, T. (2006). *Ekonomik ve Mali Yönleriyle Vakıflar*, İstanbul: Kitapevi Yayınları.
- Hodgson. M. G. S. (1993), *İslamın Serüveni I-II-III*, İstanbul: İz Yayınları.

- İnalçık, H. (1990). İstanbul: An Islamic City, *Journal of Islamic Studies* I,1-23.
- İnalçık, H. (1991). "ghulam", EI2, p. 1085-1091.
- İnalçık, H. (2003). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ*, (1. Bs.), çev. Ruşen Sezer, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları,.
- İnalçık, H. (2009). *Osmanlı Uygarlığı I-II*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- İpşirli, M. (1981). Hasan Kâfi el-Akhisârî ve Devlet Düzenine Ait Eseri: Usûlü'l-hikem fî Nizâmî'l-âlem, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, (10), 11, 239-278
- İpşirli, M. (1994). Ehl-i Örf, *TDV. İA. X*, 519-520.
- İpşirli, M. (1999). Osmanlı Ulemâsı, *Osmanlı VIII*, 71-79.
- Kazıcı, Z. (2003). Osmanlı Vakıf Medeniyeti, İstanbul: Bilge Yayınevi.
- Kılıç, A. (2014). *Bir Osmanlı Akıncı Beyi Gazi Evranos Bey*, İstanbul: İthaki Yayınları.
- Kozak, İ. E.(1985). *Bir Sosyal Siyaset Müessesesi Olarak Vakıf*, İstanbul: Akabe Yayınları.
- Kozak, İ. E.(1994). *İbn-i Haldun'a Göre İnsan- Toplum- İktisat*, İstanbul: Pınar Yayınları.
- Köç, A. (2011). Sultan II. Murad Vakfı'nın Edremit mukataaları(1530-1641), *OTAM XXX*, 41-72.
- Kunt, İ. M. (1991). *The Sultan's Servants: The Transformation of Ottoman Provincial Government(1550-1650)*, New York: Columbia University Press.
- Mardin, Ş. (1995). *Türkiye'de Din ve Siyaset Makaleler III*, (4. Bs.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Neumann, C. K. (1996). 19. Yüzyıla Giderken Konya Mevlevî Âsitânesi ile Devlet Arasındaki İlişkiler, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları II*, 171-173.
- Oğuzoğlu, Y. (1983). "Osmanlı Şehirlerindeki Askerilerin Ekonomik Durumuna İlişkin Bazı Bilgiler", *I. Askeri Tarih Semineri Bildirileri II*, 169-179.
- Orbay, K. (2007). 16. ve 17. Yüzyıllarda Bursa Ekonomisi: Sultan Çelebi Mehmed Yeşil İmareti'nin Mali Tarihi, *OTAM XXII*, 125-158.
- Ortaylı, İ. (1994). *Hukuk ve İdare Adamı Olarak Osmanlı Devleti'nde Kadı*, Ankara: Turhan Kitapevi.
- Öz, M. (1999). Klasik Dönem Osmanlı Siyasi Düşüncesi: Tarihi Temeller ve Ana İlkeler, *Osmanlı Araştırmaları XII*, 27-33.
- Öz, M. (2003). Merkezîyetçi İmparatorluğu Doğru Fatih Devrinde Siyasi ve Sosyal Değişmeler, *Türk Yurdu* 190, 28-31.

- Özkul, O. (2005). *Gelenek ve Modernite Arasında Ulemâ*, (1. Bs.). İstanbul: Bir Harf Yayınları.
- Riggs, C. T. (1954). *Kritovoulos: History of Mehmed the Conqueror*, Princeton: Princeton University Press.
- Roded, R. (1988). "The Waqf and the Social Elit of Aleppo in the Eighteenth and Nineteenth Centuries", *Turcica XX*, 71-91.
- Singer, A. (2002). *Osmanlı'da Hayırseverlik Kudüs'te Bir Haseki Sultan İmareti*, (1. Bs.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Unan, F. (1993). Medrese-Yönetim İlişkileri ve Osmanlı Medreselerinin İلمي Performansı Meselesi, *VII. Osmanlı Sempozyumu*, 13-23.
- Unan, F. (1999a). Osmanlılarda Medrese Eğitimi, *Yeni Türkiye V*, 140-160
- Unan, F. (1999b). Osmanlı Medreselerinde İلمي verim ve İlim Anlayışını Etkileyen Amiller, *Türkiye Günlüğü* 58, 99.
- Unan, F. (2004). Medreseler ve Osmanlı Merkezi Yönetimi, *Koosduk İlimler Jurnalı Sosyal Bilimler Dergisi IX*, 1-7.
- Ülken, H. Z. (1971). Vakıf Sistemi ve Türk Şehirciliği, *Vakıflar Dergisi IX*, 13-37.
- Yağcı, Z. G. (2013). "XVIII. yüzyılda Osmanlı Devleti'nde Voyvodalar: Edremit Voyvodası Mehmed Emin Ağa", *Prof. Dr. Mustafa Çetin Varlık Armağanı*, 433-463.
- Yediyıldız. B. (1982a). Türk Vakıf Kurucularının Sosyal Tabakalaşmadaki Yeri(1700-1800), *Osmanlı Araştırmaları III*, 143-164.
- Yediyıldız. B. (1982b). Müesseseler-Toplum Münasebetleri Çerçevesinde XVIII. Asır Türk Toplumunu ve Vakıf Müessesesi, *Vakıflar Dergisi XV*, 23-54.
- Yediyıldız, B. (2003). *XVIII. yüzyılda Türkiye'de Vakıf Müessesesi*, TTK. Yayınları, Ankara.
- Yusuf Has Hacib. (2015). *Kutadgu Bilig*, (çev). Ayşegül Çakan, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yüksel, H. (1991). *Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Hayatında Vakıfların Rolü Üzerinde Bir Araştırma*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Yüksel, H. (2007). "Anadolu Beylikler Devrinde Vakıflar", *Vakıflar Dergisi XXX*, 35-50.
- Zilfi, M. (1988). The Politics of Piety: The Ottoman Ulema in the Postclassical Age(1600-1800), *Studies in Middle Eastern Studies VIII*, 143-146.